

Barbara Oczkova

JĘZYK GRADISZCZAŃSKOCHORWACKI

WIADOMOŚCI OGÓLNE

Język gradiszczańskochorwacki (*gradišćanskohrvatski jezik*) jest od 1987 roku drugim chorwackim językiem literackim, a równocześnie przykładem słowiańskiego mikrojęzyka. Posługuje się nim najliczniejsza diaspora gradiszczańskich (burgenlandzkich) Chorwatów (por. Oczkova 2006 i Oczkova 2010). Ich liczbę określa się dziś na około 60 tysięcy, co wedle niektórych autorów stanowi już tylko 30% niegdyśszej populacji osadniczej. Są to potomkowie emigrantów, którzy w XVI wieku, częściowo z przyczyn ekonomicznych, ale przede wszystkim w ucieczce przed najazdem tureckim, wyruszyli na północ, zasiedlając tereny ówczesnych ziem korony Świętego Stefana, współcześnie znajdujących się w granicach Austrii, zachodnich Węgier i szczątkowo w okolicach słowackiej Bratysławy (Horvátský Grob, Děvinská Nová Ves) oraz czeskiego Brna (Přerov). W wyniku tej największej migracji, skierowanej poza granice Chorwacji, powstało około 300 chorwackich wsi, co równocześnie determinowało społeczny charakter tej diaspory, jako ludności wiejskiej. *Gradišćanski Hrvati* pochodzili z terenów leżących między Ogulinem, Bihaciem i Sawą, czyli z terenów należących w okresie migracji do wszystkich trzech dialektów chorwackich, stąd też językiem osadników była przede wszystkim czakawszczyzna, ale również sztokawszczyzna i kajkawszczyzna – głównie na Węgrzech. Język diaspory w historii nosił różne nazwy, podobnie jak i sami mieszkańcy określani jako *zapadnougarski Hrvati* czy też *vodeni Hrvati*. Nazwa współczesna, której autorem jest największy tamtejszy poeta Mate Meršić Miloradić (1850–1928), narodziła się w nowej dla członków diaspory sytuacji historycznej, kiedy większość zamieszkiwanych przez nich terenów została w 1921 roku przyłączona do nowo powstałej austriackiej prowincji Burgenland (*Gradiška, Gradišće*). Nowy etnonim określa zarówno ludność, jak i jej język, obejmując swym zasięgiem także Chorwatów zamieszkujących poza samym Burgenlandem, czyli na Węgrzech, Morawach i Słowacji. Niewątpliwie głównym wyznacznikiem ich tożsamości narodowej był język, który pozwolił im przetrwać 500 lat w środowisku językowo i kulturowo obcym. Język był nawet

ważniejszy niż pamięć ich historycznych siedzib. I to właśnie on jest dziś najbardziej charakterystyczną cechą tej diaspory, a równocześnie jej największym osiągnięciem w dziedzinie kultury i zachowania własnego dziedzictwa. W rezultacie bowiem długotrwałego procesu standaryzacji społeczność chorwacka w Burgenlandzie wypracowała normę lokalnego języka standardowego oraz uzyskała dla niego prawa drugiego urzędowego języka na terenie tego kraju związkowego nadane mu 12 grudnia 1987 roku przez austriacki Trybunał Konstytucyjny. *Gradišćanskohrvatski jezik* ze względu na system, na którym został oparty, różni się od języka chorwackiego, skodyfikowanego na podstawie dialektu nowoszkawskiego. Obecnie istnieją więc dwa chorwackie języki literackie o różnych podstawach gramatycznych i zakresie funkcjonowania – w Burgenlandzie jest on ograniczony do roli języka mniejszości narodowej, w Chorwacji natomiast posiada status języka ogólnonarodowego. Podstawą języka gradišczańskochorwackiego jest czakawszczyzna, ponieważ jest to dialekt o największym zasięgu występowania w mozaice dialektów chorwackich używanych na terenie diaspory. Dzisiejszą normę kodyfikuje słownik (*Deutsch-burgenländischkroatisch-kroatisches Wörterbuch*, Eisenstadt–Zagreb 1982 i *Gradišćanskohrvatski-hrvatsko-nimški rječnik*, Zagreb–Eisenstadt 1991) oraz gramatyka (*Gramatika gradišćanskohrvatskoga književnoga jezika*, Ivo Sučić (red.), Željezo 2003).

HISTORIA JĘZYKA LITERACKIEGO

Okres starszy

Twórczość literacką zapoczątkowały tu dwa zbiorki protestanckiego pisarza Grgura Mekinicia Pythiraeusa (?–1617), *Duševne pesne* (1609). Reformacja inspirowała działalność literacką Gradišczan, a jej charakter był determinowany specyficznymi warunkami polityczno-społecznymi, brakiem normy literackiej, słabymi związkami z literaturą macierzystą, brakiem elit intelektualnych, jak i wreszcie samymi odbiorcami – czytelnikami, którymi byli głównie chłopci. Autorami byli najczęściej duchowni – franciszkanie i jezuici, co również tłumaczyło charakter tej przeważnie religijnej literatury. Stąd też nie znajdziemy w niej dzieł typowych dla poszczególnych epok i kierunków literackich, może poza barokiem. W najstarszym okresie przeważają tu katechizmy, modlitewniki, lekcjonarze, śpiewniki, żywoty, a do twórców należą Ladislav Valentić (1713–?), Lovre Bogović (1723–1789) i wielu innych.

Obecność piśmiennictwa na tym terenie zrodziła konieczność jego normalizacji, problemu szczególnie zasadnego w sytuacji „wielodialektyczności” Gradišcia. Historia kodyfikacji tego idiomu sięga XVIII wieku; wtedy bowiem można mówić o powstaniu ponaddialektalnej postaci języka piśmienniczego, zaspokajającego aktualne potrzeby komunikacyjne chorwackiej społeczności żyjącej w obcym

środowisku językowym. Katolicyzm, obok języka, był drugim wyznacznikiem tożsamości tej grupy. Natężenie działalności normalizacyjnej, w której walczyły ze sobą dwie koncepcje, odnotowuje się w okresie iliryzmu. Jedna z nich optowała za językiem lokalnym, natomiast druga szukała zbliżenia do języka macierzy, co miało zapewnić Gradiszczanom, szczególnie w okresie późniejszym, dostęp do skodyfikowanej normy gramatycznej i bogatej chorwackiej tradycji literackiej. Przeciwnicy tej koncepcji wskazywali jednak na niebezpieczeństwo porzucenia języka lokalnego, którego konsekwencją mogło w przyszłości być nierozumienie proponowanego im w zamian języka chorwackiego pochodzącego spoza obszaru diaspory. Te dwa przeciwstawne projekty będą konkurować ze sobą w toku całego historycznego procesu kodyfikacji normy języka gradiszczkańskiego.

W okresie absolutyzmu Bacha (1851–1860) wprowadzono na terenie całej monarchii te same rodzaje podręczników dla wszystkich narodowości. Gašpar Glavanić (1833–1872) był tym, który „przerobił” narzucony im chorwacki elementarz na język lokalny i wydał go w Wiedniu w 1859 roku pod tytułem *Počētnica za katoličansku školsku mladost s osobitim obzirom na hērvatske škole u Ugarskom kraljevstvu*. Poważną dyskusję o języku zapoczątkował w 1864 roku proboszcz Aleksander Robica artykułem *Vszaki pocsetak je tezsak*, w którym postulował reformę języka i jako zwolennik zbliżenia go do języka macierzy uzasadniał słuszność tego poglądu. Prace nad językiem i grafią po Glavaniću prowadzili także Mihovil Naković (1840–1900) i Mate Meršić Miloradić (1850–1928), który w 1919 roku wydał gramatykę *Slovnica hērvatskoga jezika za selske škole*, realizującą ideę kroatyzacji języka.

W tym też okresie, to znaczy w połowie XIX wieku, dokonały się ważne zmiany w gradiszczkańskiej leksyce. Polegały one na przejęciu ówczesnych chorwackich ilirskich neologizmów (*kazalište* ‘teatr’, *časopis* ‘czasopismo’, *železnica* ‘kolej żelazna’ i in.), ale i tworzeniu własnych, wzorując się na wyrazach niemieckich lub węgierskich (np. *sladokorac* ‘trzcina cukrowa’, *gnjavljenje* ‘ciśnienie’, *pineznica* ‘kasa oszczędnościowa’). Wzbogacanie słownictwa wymuszało ówczesny postęp cywilizacyjny, rodzący zapotrzebowanie na nową terminologię.

Projekt kodyfikacji w tym okresie nie został jednak do końca zrealizowany, a przybliżanie gradiszczkańskiego do chorwackiego było bardzo powolne.

XX wiek

Po II wojnie światowej język gradiszczkański był czakawski ikawsko-ekawski, ze znacznym wpływem niemieckim lub węgierskim, częściowo też słowackim. Kontynuował model wypracowany w czasach I Republiki Austriackiej (1921–1938). W dalszym ciągu obecna była tendencja do zbliżania, szczególnie leksykalnego, z językiem chorwackim. W tym duchu Ignac Horvat (1895–1973) wydaje (praw-

dopodobnie w 1940 roku) *Kratak pravopis* wzorowany na chorwackiej ortografii Dragutina Boranicia, gdzie obok zmian graficznych (np. *ě > e / i*) wprowadza pewne ustalenia językowe (dotyczące np. użycia fonemów [ž], [h], [j], [l], procesów asymilacji, zapożyczeń).

Po II wojnie światowej powraca ponownie dyskusja o kodyfikacji języka. Zwolennicy zbliżania się, choć powolnego i niekonsekwentnego, do chorwackiej normy sztokawskiej spotykają się ze sprzeciwem oponentów kwestionujących wprowadzenie form *svi* w miejsce *vsi* czy *bio* zamiast *bil*. Gotowość przyjęcia standardu chorwackiego deklaruje środowisko młodzieży studiującej w Wiedniu, tzw. *hakowcy* (od *Hrvatski akademski klub*). Ten język gwarantowałby bowiem według nich przetrwanie mniejszości chorwackiej. Skodyfikowany język gradiszczkański uważali oni jedynie za formę przejściową. Przyjęcie języka chorwackiego zapewniłoby równocześnie dostęp do skodyfikowanej normy gramatycznej, słownika, ortografii, jak i do wspomnianej już bogatej tradycji literackiej. Ich przeciwnicy skupieni wokół *Hrvatskog kulturnog društva* w Gradišciu, jako kontrargument wysuwali fakt, że dla gradiszczkańskiej mniejszości najważniejsze jest rozumienie języka literackiego przez członków wspólnoty. Temu stanowisku, które dopuszczało jedynie „stopniowe zbliżanie obu języków”, pozostały wierni Kościół, społeczeństwo, jak i stosujący te zasady w praktyce wydawcy czasopism i kalendarzy. Próby wprowadzenia normy chorwackiej do szkół (podręcznik *Naš jezik* i czasopismo „Mladost”) zakończyły się niepowodzeniem, a do szkolnictwa powróciła norma języka gradiszczkańskiego (*Velika čitanka*, 1967, *Hrvatska školska biblioteka* od 1962 roku). Jego normę propagowała publikacja *Jezični predlogi i uputi za urednike i pisce* (1964), która wyróżniała *školsku književnost* oraz *vjersku i novinsku književnost* (modlitewniki, gazety), postulując, że obie należałoby zjednoczyć u *jedan pismeni jezik*.

W latach sześćdziesiątych XX wieku zarzucono więc koncepcję wypracowania normy, opartej na standardzie chorwackim. Wpłynęła na to także sytuacja polityczna, rozdzielenie narodu i mniejszości żelazną kurtyną, negatywne opinie gradiszczkańskich Chorwatów o Jugosławii i w konsekwencji o języku serbsko-chorwackim jako języku komunistycznym. Przejęcie tego języka byłoby więc niekorzystne i szkodliwe. Przetrwanie mniejszości chorwackiej mógł zapewnić tylko jej rodzimy język o niemal pięćsetletniej tradycji, zgodnie z hasłem „Mi Hrvati moremo živiti i opstajati samo s našim jezikom”¹.

Tak więc w gorących dyskusjach zintensyfikowanych w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku Gradiszczanie ostatecznie wybrali drogę kodyfikacji własnego dialektu lokalnego.

Głównym problemem diaspory burgenlandzkiej jest proces nieuchronnej asymilacji, której społeczność ta ulegała stopniowo już od początków zasiedlenia nowych terenów. Nasiliła się ona w drugiej połowie XX wieku, a główną przyczyną były czynniki polityczne i socjalne przemiany w warstwie społecznej mieszkań-

¹ „My Chorwaci musimy żyć i istnieć z tylko z naszym językiem”.

ców diaspory. Urzędowo zatwierdzony język, mimo że w wystarczającym stopniu spełnia warunek standardu, czyli jest funkcjonalnie poliwalentny, zapewniając tym samym zaspokajanie potrzeb komunikacyjnych jego użytkowników, ma równocześnie ograniczony zasięg regionalny, a tym samym znacznie mniejszą rangę niż państwowy język niemiecki. Język państwowy jest wyłącznie używany poza regionem, we wszystkich sferach życia społecznego, a więc w szkolnictwie, sądownictwie, wojsku, służbie zdrowia. Ten fakt ogranicza w pewnym sensie użycie gradiszczańskochorwackiego i sprowadza go do roli języka „małej ojczyzny”, nie pozbawiając go przy tym niewątpliwie najważniejszego, tzw. aspektu wartościującego, który dla posługującej się nim społeczności – tej, która się go nie wyrzekła – pozwala trwać nadal w „chorwackości”.

WYBRANE CECHY CHARAKTERYSTYCZNE JĘZYKA GRADISZCZAŃSKOCHORWACKIEGO

Cechy fonetyczne:

- ikawsko/(i)jekawska realizacja psł. *ě* (*jat*), na przykład *rič*, *misec*, *vjera*, *uvijek*;
- brak *novog jotovanja*, na przykład *najti* – *najdem* (chorw. *naći* – *nađem*);
- wokalizacja *jeru* w *a*, także w pozycji słabej;
- zachowanie grupy *čr-*, na przykład *črv*, *črn* (chorw. *crv*, *crn*).

Cechy prozodyczne:

- brak ogólnej normy ze względu na występowanie wielu wariantów w języku.

Cechy ortograficzne:

- grafem *dj* (chorw. *đ*) na oznaczenie fonemu [ǰ].

Cechy morfologiczne:

- w deklinacji rzeczowników brak II palatalizacji, na przykład *junak* – *juna-ki*, *prilog* – *prilogi*, *uspjeh* – *uspjehi* (chorw. *junaci*, *prolozi*, *uspjesi*);
- w N. l. poj. rzeczowników r. żeńskiego spółgłoskowych występuje końcówka *-(j)u* obok *-om* /*-um*;
- brak użycia W. l. poj. i l. mn. z wyjątkiem tekstów kościelnych, na przykład *Bože*, *oče*, *gospodine*;
- krótka liczba mnoga rzeczowników jednosylabowych r. męskiego, na przykład *vuki*, *muži*, *bogi*;

- w D. l. mn. występują końcówki *-ov/-ev*, także *-i*, *-ø*; w r. nijakim końcówki *-ø*, *-ov*, *-ev*; w r. żeńskim końcówka *-ø*, rzadziej *-ov*;
- brak synkretyzmu C., N., Msc. l. mn. i zachowanie starych końcówek, na przykład C. l. mn. r. męskiego i nijakiego *-om / -em*, N., Msc. l. mn. r. męskiego i nijakiego *-i*, C. l. mn. r. żeńskiego *-am*, N. l. mn. r. żeńskiego *-ami* oraz Msc. l. mn. r. żeńskiego *-a*;
- przymiotniki w N. l. mn. mają końcówkę *-imi*, a w Msc. l. mn. *-i*;
- zachowanie odmiany liczebników;
- liczebniki 2, 3 i 4 łączą się z M. l. mn. lub z przypadkiem, w którym występuje liczebnik, na przykład *dva bečki sociologi*, *za dva sine*, ale też *dva sociologa*;
- krótkie formy zaimków wskazujących, na przykład *ta*, *on*, *ov*;
- występowanie starej nieodmiennej postaci zaimka dzierzawczego, na przykład *nje muža* (chorw. *njezina muža*);
- formy *neka*, *nekafe* pełnią funkcję chorw. *nemoj*, *nemojte*;
- końcówka 3. os. l. mn. cz. teraźniejszego *-u* (*-ju*, *-du*);
- zanik aorystu i imperfectum;
- oboczne występowanie form *nij / nije*;
- odmiana czasowników *moći*, *dati*, *jisti* w cz. teraźniejszym: *morem*, *moreš*, *more...*, *dam*, *daš*, *da...*, *jim*, *jiš*, *ji...*
- cz. przeszły czasowników zwrotnych w 3. os. l. poj. zachowuje słowo pośilkowe *je*, na przykład *rodio se je*.

Cechy leksykalne:

- silny wpływ języków występujących na terenach, na których osiedlili się gradiszczkańscy Chorwaci, oraz bardzo silny wpływ standardu chorwackiego;
- występowanie dubletów wyrazowych, na przykład *mrvu / malo*, *svenek / uvijek*, *jur / već*, *štimari / misliti*, *aldov / žrtva*.

Bibliografia

- Benčić, Nikola, 1998: *Gradišćanski Hrvati*, w: *Hrvatski jezik*, M. Lončarić (red.), Opole, s. 249–263.
- Benčić, Nikola, 2006: *Krivudanja gradišćanskohrvatskoga jezika u 20. stoljeću*, w: *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, M. Samardžija, I. Pranjković (red.), Matica Hrvatska, Zagreb, s. 265–274.
- Gulešić, Milvia, 1998: *Gradišćanskohrvatske gramatike 19. i 20. stoljeća*, w: *Riječki filološki dani. Zbornik radova 2*, Rijeka, s. 105–112.
- Gulešić, Milvia, 2002: *Slovopisna i pravopisna norma u gradišćanskohrvatskim gramatikama*, w: *Riječki filološki dani. Zbornik radova 4*, Rijeka, s. 113–120.

- Oczkova, Barbara, 2006: *Język gradiszczkańskich Chorwatów*, w: *taż, Chorwaci i ich język. Z dziejów kodyfikacji normy literackiej*, Kraków, s. 295–301.
- Oczkova, Barbara, 2010: *Fenomen chorwackich diaspor językowych. Historia i współczesność*, w: *Słowiańskie diaspory. Studia o literaturze emigracyjnej pod redakcją Celinę Judy*, Kraków, s. 167–174.
- Šojat, Antun, 1980–1981: *O jeziku i rječniku gradišćanskih Hrvata*, „*Rasprave Zavoda za jezik*” 6–7, Zagreb, s. 305–317.
- Ślęzak, Artur, 2006: *Burgenlandzcy Chorwaci i ich tradycje językowe*, Bielsko-Biała.
- Valentić, Mirko, 1970: *Gradišćanski Hrvati od XVI. stoljeća do danas*, Zagreb.